

PERUSKOULUN KATSOMUSOPETUS

MIELIKUVISTA MUUTTUVAN YHTEISKUNNAN TARPEISIIN

MARJAANA KAVONIUS

Lectio precursoria Marjaana Kavoniuksen kasvatustieteen alaan kuuluvaan väitöskirjaan *Young people's perceptions of the significance of worldview education in the changing Finnish society*. Väitöstilaisuus 19.11.2021 Helsingin yliopisto, kasvatustieteellinen tiedekunta, Helsinki. Vastaväittäjänä professori Kati Tervo-Niemelä Itä-Suomen yliopistosta, kustoksena professori Arto Kallioniemi Helsingin yliopistosta

Monella meistä Suomessa koulumme käyneellä on jokin mielikuva katsomusopetuksesta – uskonnon tai elämänskatsomustiedon – opetuksesta. ”Mielenkiintoista, keskustelevaa, yleissivistävää, loistava opettaja, parhaat oppitunnit!”, sanotaan. Tai sitten: ”Aina vaan puhuttiin samaa asiaa, lyötiin Raamatulla päähän, veisattiin virsiä, opettaja toi jatkuvasti esiin omaa uskovaisuuttaan, tai ateismiaan.” Eri ikäillä saattaa olla erilaiset mielikuvat katsomusopetuksesta, sillä maailman ja yhteiskunnan muuttuessa myös suomalaista katsomusopetusta on kehitetty.¹ Samoin vaihtelee se, kuinka opetus näyttäytyy jokaisen henkilökohtaisesta viitekehystä käsin.

Myös käsitteet, joita käytämme katsomusopetuksesta puhuttaessa, ovat moniulotteisia ja haasteellisiakin. Niitä on eri tieteenaloilla määritelty eri tavoin. Uskonto, maailmankatsomus, maailmankuva, elämänskatsomus – tämä on hämmentävää. Tässä yhteydessä puhuessani katsomuksista ja katsomusopetuksesta viittaan katsomuksen käsitteellä laajasti niin uskonnollisiin kuin sekulaareihin eli ei-uskonnollisiin tapoihin jäsentää käsitystä elämästä, maailmasta ja ihmisyydestä. Käsitteen määrittelyssä merkittävässä osassa on myös katsomuksen vaikutus henkilön ajatteluun ja käytännön toimintaan.²

1 Suomalaisen katsomusopetuksen historiasta ja kehityksestä mm. Saine 2000; Salmenkivi et al 2007; Poulter 2013.

2 Mm. van der Kooij et al. 2013.

Katsomusopetus nousee aika ajoin myös julkiseen keskusteluun, kuten tänäkin syksynä ja siinäkin usein mielikuvin, jotka niin ikään edustavat jonkinlaisia ääripäitä: toisaalla erityisesti uskonnonopetuksesta toivotaan päästävän kokonaan eroon, toisaalla uskonnonopetus nähdään erityisen tärkeänä. Argumentteina uskonnonopetusta vastaan saattaa olla vaikkapa se, että koulussa ei tule opettaa ”satuja” tai harjoittaa uskontoa oppitunneilla. Uskonnonopetusta on puolustettu esimerkiksi argumenteilla, joiden mukaan erityisesti luterilainen uskonnonopetus vaalii suomalais-kristillistä kulttuuriperimää. Kumpikaan näistä argumenteista ei oikeastaan osu maaliin, jos katsotaan suomalaista katsomuksellista maisemaa tai tarkastellaan suomalaisen katsomusopetuksen tavoitteita ja luonnetta tämän päivän lainsäädännön ja opetussuunnitelmien valossa.³

Olen itse toiminut uskonnon ja elämänkatsomustiedon opettajana lähes kaksikymmentä vuotta ja tuona aikana nähnyt niin yhteiskunnallisen kuin katsomusopetuksen muutoksen. Myös uskonnonopetuksen luonteen muuttuminen tunnustuksellisesta opetuksesta niin sanotun ”oman uskonnon” opetukseksi, on osunut työuralleni koulumaailmassa. Samoin älypuhelimien, sosiaalisen median ja influenssereiden valtakauden alku ja vakiintuminen osaksi nuorten elämää on tapahtunut silmieni edessä luokahuoneessani. Olen samaisessa luokkatilassa nähnyt niin nukkuvia, käsiteltäviin aihepiireihin turhautuneita, kuin innosta puhkuvia ja uusia oivalluksia löytäviä nuoria – ja aivan urani alusta saakka olen miettinyt, mitä nämä nuoret saavat itselleen kaikesta siitä, mitä uskonnon ja elämänkatsomustiedon tunneilla yhdessä käydään läpi. Mikä on katsomusopetuksen anti ja merkitys nuoren mielessä ja nuoren maailmassa? Tästä pohdinnasta nousee väitöskirjatutkimukseni aihe.

Tutkimuksessani selvitettiin katsomusopetuksen merkitystä nuorille, jotka rakentavat omaa katsomustaan eläen muuttuvassa yhteiskunnassa. Tutkimus tarkastelee katsomusopetusta peruskouluaan päättävien oppilaiden omien kokemusten näkökulmasta. Tutkimustulosten valossa nuorten kokemukset ovat enimmäkseen myönteisiä. Mutta kuten yleinen keskustelu osoittaa, mielikuvien kirjo on tutkimusaineistossanikin selkeästi esillä.

Kerron seuraavaksi lyhyesti tämän päivän suomalaisesta katsomusopetuksesta. Suomessa opetetaan uskontoa ja elämänkatsomustietoa peruskoulussa ja lukiossa. Uskonnonopetusta tulee järjestää oppilaiden enemmistön uskonnon mukaisesti. Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, että evankelisluterilaista uskonnon opetusta on tarjolla kaikkialla Suomessa. Tämän lisäksi opetetaan muita, niin sanottuja vähemmistöuskontoja ja uskonnollisiin yhdyskuntiin kuulumattomille opetetaan elämänkatsomustietoa.

---

3 Kavonius 2021, 13–16.

Tällä hetkellä Suomessa on opetussuunnitelmat elämäkatsomustiedon lisäksi usealle eri uskonnolle, joista yleisimmin opetetaan evankelis-luterilaista, ortodoksisista, islamilaista, katolista, juutalaista ja buddhalaista uskontoa.⁴ Paikalliset erot Suomessa ovat huomattavan suuria. Erityisesti pääkaupunkiseudulla ja suurissa kaupungeissa on tarvetta useammalle katsomusaineryhmälle.

Uskonnonvapauslain tulkintaa tarkennettiin perustuslain uudistustyön yhteydessä vuonna 1999 ja uskonnonvapauslain uudistamisen yhteydessä vuonna 2003, minkä myötä koulussa erotettiin selkeästi toisistaan uskonnonopetus ja koulun muun toiminnan yhteydessä tapahtuva uskonnollinen toiminta, kuten joulukirkko. Näiden lainuudistustöiden jälkeen uskonnonopetus ei ole saanut sisältää uskonnon harjoittamista. Koulun yhteydessä mahdollisesti tapahtuvaan uskonnolliseen toimintaan voi kuulua uskonnon harjoittamista, mutta tällaisen toiminnan tulee olla oppilaille aina vapaaehtoista, myös uskontokuntiin kuuluvilla.⁵ Uskonnonopetuksen yhteydessä luovuttiin käsitteestä *tunnustuksellinen* uskonnonopetus ja siirryttiin käyttämään termiä ”oppilaan oma uskonto”, joka määräytyy uskonnollisen yhteisön jäsenyyden kautta.

Opetus on siis oppilaita uskonnollisesti ja katsomuksellisesti sitouttamatonta. Tämä tarkoittaa lainsäädännön tasolla sitä, että vaikka Suomen katsomusopetusmalli perustuu uskonnonopetuksen kohdalla jäsenyyisperusteisesti niin sanotun oman uskonnon opetukseen, opetus ei sitouta mihinkään tiettyyn traditioon tai ole tunnustuksellista, kuten aiemmin. Joissakin kunnissa ja kouluissa katsomusaineiden opetus on järjestetty erilaisin ratkaisuin, joissa katsomusaineita on osittain opetettu yhdistäen.

Katsomusaineiden yhdistämistä yhdeksi yhteiseksi katsomusaineeksi onkin pohdittu pitkään niin kouluissa, akateemisessa uskonnondidaktisessa kuin julkisessa keskustelussa. Osittain yhdistettyä katsomusopetusta on tutkittu eri sidosryhmien näkökulmasta muun muassa Vesa Åhsin tutkimuksessa, jonka mukaan oppilaat kokivat, että yhteiset oppitunnit muun muassa lisäsivät yhdenvertaisuutta koulussa. Nuoret kokivat oppineensa yhteistunneilla asioita, joita eivät olisi oppineet omilla katsomustunneillaan. Osa oppilaista kuitenkin koki, että oman katsomusryhmän opetuksessa he saivat tarkinta tietoa omasta traditiostaan – ja tätä pidettiin tärkeänä. Åhsin tutkimuksessa, kuten monissa muissakin tutkimuksissa, opettajan rooli korostui siinä, kuinka oppilaat suhtautuivat yhdistettyyn opetukseen. Kokiessaan, että opettaja suhtautui eri katsomuksiin yhdenvertaisesti, oppilaat pitivät yhteisistä katsomustunneista.⁶

4 OPH 2014; OPH 2021.

5 OPH 2018.

6 Åhs 2020.

Yhdistetty katsomusopetus ei ole aivan yksinkertainen kysymys, kuten on huomattu käytännönkin tasolla: yhdistetty katsomusopetus on paikoitellen päätyneet esimerkiksi huoltajien kantelujen kohteeksi ja niistä on jouduttu luopumaan erilaisen virkamiestason päätösten seurauksena. Suurimmat kompastuskivet ovat olleet kaikkien opetussuunnitelmien tasapuolinen toteuttaminen ja toteutuminen yhteisopetuksessa. Lainsäädännön tasolla katsomusopetusmallin uudistaminen tai muutos on niin ikään haasteellinen kysymys. Tämänhetkinen perusopetus- ja lukiolaki edellyttävät edellä esitettyä, eriytettyä katsomusopetuksen mallia. Myös kysymys opettajan kelpoisuudesta opettaa usean eri uskonnon ja elämäkatsomustiedon opetussuunnitelman mukaisia sisältöjä on ongelmallinen. Aihe tälläkin hetkellä melkoinen kuuma peruna.

Ennen vuoden 2003 uskonnonvapauslain uudistusta uskonnonopettajalta vaadittiin jäsenyys uskonnollisessa yhteisössä, mutta tästä vaatimuksesta on luovuttu. Eli käytännössä opettajan oma katsomus – tai jäsenyys uskonnollisessa yhteisössä – ei ole opettajan ammatin harjoittamisen kannalta merkittävä tekijä. Toisaalta, opettaja ei voi jättää katsomustaan kotiin astuessaan kouluun. Tätä ei voi odottaa myöskään oppilailta. Opettajan ammatillisuuteen ja opettajan etiikkaan kuuluu olennaisena osana kyky reflektoida omaa toimintaansa ja omaa käsitys- ja arvo maailmaansa osana opettajuuttaan. Tähän reflektiivisyyteen kuuluu olennaisesti myös kyky tunnistaa oman katsomuksensa sisältö ja positio opetuksessa, suhteessa niin opetussuunnitelmaan kuin oppilaaseen. Erityisesti oppilaaseen, joka on ja jonka on oltava opetuksen keskiössä. Tätä niin kutsuttua *katsomustietoisuutta* vaaditaan kaikilta opettajilta, mutta katsomusopetuksessa sen merkitys korostuu. Katsomustietoisuuteen kuuluu myös ymmärrys moniarvoisesta ja monikatsomuksellisesta todellisuudesta.⁷

Katsomuksellisesti sitouttamattoman opetuksen vastaparina ei ole kuitenkaan *neutraali opetus*. Neutraaliutta pidetään joskus jonkinlaisena kouluopetuksen ideaalina, mutta käytännössä täysin neutraali opetus on mahdottomuus, kun toimijoina koulussa ovat oikeat ihmiset. Itse koululaitoskaan ei ole täysin neutraali, sillä se on lujasti sitoutunut ihmisoikeusjulistuksiin. Näin ollen koulu saa suhtautua kriittisesti sellaiseen toimintaan, joka ei kunnioita näitä julistuksia. On kuitenkin keskeistä, että opetettaessa tarjotaan avoimesti erilaisia näkemyksiä ja katsomuksellisia sisältöjä oppilaiden pohdittavaksi ja arvioitaviksi - ja lopulta rakennusaineeksi oppilaan omalle katsomukselle. Parhaimmillaan käsitteelliset tietosisällöt muovautuvat katsomusaineissa käytännön taidoiksi tehdä eettisiä valintoja, ajatella kriittisesti ja kunnioittaa heitä, jotka ajattelevat toisin.

---

7 Mm. Poulter 2013; Kavonius & Putkonen 2020.

Tämä ajatus johdattaakin katsomusopetuksen tehtävään: mikä on katsomusopetuksen tavoite? Mitä se tällä hetkellä tarjoaa lasten ja nuorten kehitykselle? Nykyisessä peruskoulun opetussuunnitelmassa vuodelta 2014, tavoite *katsomuksellisen yleissivistyksen* tuottamisesta on yhteinen uskonnon ja elämänskatsomustiedon oppiaineille peruskoulussa, samoin tavoite antaa oppilaalle *aineksia oman identiteetin ja elämänskatsomuksen rakentamiseen ja arviointiin* sekä *tukea oppilaan kasvua yhteisön ja demokraattisen yhteiskunnan vastuulliseksi jäseneksi*. Sekä uskonnossa että elämänskatsomustiedossa keskeistä on tietojen ja taitojen lisäksi oman ajattelun ja oman katsomuksen reflektio. Sisällöt, joiden avulla päämääriin pyritään, ovat kuitenkin paikoin erilaiset.⁸

Koirikivi, Salmenkivi, Poulter ja Kallioniemi ovat tutkineet, millaista katsomuksellista yleissivistystä eri uskontojen ja elämänskatsomustiedon opetus tarjoaa sekä millaisia eroja ja yhtäläisyyksiä niiden välillä on. Tutkimuksen päätulokset osoittivat, että uskonto ja elämänskatsomustieto näyttävät olevan oppiainekseltaan ja sisällöltään melko samankaltaisia. Olennaisena ja tulevaisuudessakin ajankohtaisena he esittävät kysymyksen, nähdäänkö katsomusopetuksessa ydinelementtinä yhteisten sisältöjen käsittely vai erilaisten traditioiden omien painopisteiden kunnioitus. He myös pohtivat kysymystä siitä, miten lainsäädäntöön perustuva näkemys lapsen uskonnollisesta jäsenyydestä kanavoituu katsomusaineissa olettamaksi lapsen uskonnollisesta identiteetistä ja miten tämä vaikuttaa oppiaineiden avulla saavutettuun yleissivistykseen. Onko mielekästä luokitella ulkopäin oppilaan omaa identiteetikokemusta kuuluvaksi johonkin tiettyyn ryhmään? Toisaalta erilaisten oppiainetraditioiden lähtökohtien kunnioittaminen ja esille tuominen opetussuunnitelmassa vastaa osaltaan kansainvälisestäkin tunnustettuun tarpeeseen huomioida kulttuurista ja katsomuksellista moninaisuutta opetuksessa. Johtopäätöksenä he toteavat, että katsomuksellisen yleissivistyksen tulkinnoissa eräänlaisena tavoitteena voisi pitää monipuolisuutta ja laaja-alaisuutta, joka ei korosta erilaisten näkökulmien erillisyyttä tai kohtaamattomuutta. Tietojen ja taitojen lisäksi katsomuksellisen yleissivistyksen tulisi antaa välineitä tiedostaa oman elämän kytkeytyminen ympäröiviin ihmisiin ja katsomuksiin. Tämä myös tukee vastuulliseen ihmisyteen kasvu.⁹

Kuten katsomusaineiden historiassa, poliittinen päätöksenteko raamittaa katsomusopetusta. Monien puolueiden kanta aiheesta on tullut selväksi julkisessa keskusteluissa, vaikka katsomusopetuksen mallin mahdollinen uudistaminen ei ainakaan vielä ole päätyntä hallitusohjelmaan saakka. Tällä hetkellä pohditaan ja selvitetään uudistustarpeita sekä keskustellaan elämänskatsomustiedon avaa-

8 OPH 2014

9 Koirikivi et al. 2019

---

misesta kaikille oppilaille, nythän se ei ole avoin luterilaiseen kirkkoon kuuluville. On tärkeää huomioida, että katsomusopetuksesta käytävä keskustelu koskee tänä päivänä erityisesti myös vähemmistöpoliittisia kysymyksiä, lisäksi alueelliset erot katsomusten moninaisuudessa ovat Suomessa huomattavia, kuten edellä on todettu. Jos poliittisessa päätöksenteossa huomioidaan tutkimustuloksia, myös alueelliset erot on huomioitava.

Tämän päivän Suomen katsomuksellinen maisema on hyvin moninainen. Perinteisesti suomalaista katsomuksellisuutta leimannut luterilaisuus on ollut jo pitkään murroksessa. Tilastoissa uskonnollisuus on vähentynyt, mutta henkisyys ei. Tuoreiden kirkon tutkimuskeskuksen tutkimusten valossa erityisesti nuoremmat sukupolvet, alle nelikymppiset, ovat avoimia uudenlaisille uskomuksille, mutta esimerkiksi perinteinen kristillinen jumalauskko on vähentynyt. Yhä harvempi kuuluu kirkkoon, tämän vuoksi yhä harvempi lapsi kastetaan kirkon jäsenyyteen ja samaan aikaan erityisesti muslimitaustaisten lasten ja nuorten määrä kasvaa.¹⁰

Alueelliset erot ovat toki selkeitä, mutta kristinusko-islam-uskonnottomuus -akseli ei ole ainut suomalaista katsomuskenttää kuvaava piirre. Toinen, kansainvälisestiikin tunnettu ilmiö on *uskonnon notkistuminen*, kuten Teemu Taira on kuvannut: yhtäältä yhteiskunta maallistuu voimakkaasti ja uskonnottomien määrä kasvaa, mutta samaan aikaan uskonnollisuus pysyy osana ihmisten kokemusmaailmaa etsien yhä uusia muotoja toteutua. Notkea uskonnollisuus ilmenee tavoissa, joilla ihmiset etsivät katsomuksiinsa erilaisia hybridejä sisältöjä yhdistäen elementtejä erilaisista katsomustraditioista.¹¹

Ajassamme on myös nähtävillä henkisyyttä, joka ei kiinnity perinteisiin uskontotraditioihin, vaan keskiöön nousevat esimerkiksi henkiseen ja fyysiseen hyvinvointiin liittyvät elementit, myös erilaiset vaihtoehtohoidot, joihin liittyy myös aivan uudessa nousussa oleva ”hyvinvointi business” ja muut piirteet, jotka ruokkivat kuluttajuuden nousua katsomuksenomaisena virtauksena, erityisesti länsimaisissa yhteiskunnissa. Niin ikään sitoutuminen katsomuksellisiin yhteisöihin voi jäädä lyhytaikaiseksi ja yksilö tietoisesti vaihtaa katsomuksellisen kiinnittymisen kohdetta kulloisenkin tarpeensa mukaan. Kaiken kaikkiaan suomalaista yhteiskuntaa leimaa katsomusten näkökulmasta monikatsomuksellisuus, katsomuksellinen pluralismi.

Tähän yhteiskuntaan ja muuttuvaan katsomukselliseen maisemaan tulee lapsia ja nuoria kasvattaa ja kouluttaa. Katsomusopetuksella on koulun oppiaineena merkittävä rooli katsomuksellisen dialogin ja moninäkökulmaisuu den, jopa yhteiskuntarauhan edistäjänä.

---

10 Salomäki et al. 2020.

11 Taira 2006.

Lopuksi palaan vielä alussa mainitsemini mielikuviiin, joissa katsomusopetus näyttäytyy yhdelle yhdenlaisena, toiselle toisenlaisena. Samaa on nähtävissä niin ikään tutkimusaineistossani. Näkemysten ero ei siis riipu ainoastaan puhujan sukupolvesta tai henkilöhistoriasta. Useiden tutkimusten mukaan oppilaiden kokemukset hyödyllisestä ja kiinnostavasta katsomusopetuksesta liittyvät yksittäisen opettajan toimintaan, opetuksen sisältöihin ja painotuksiin sekä valittuihin opetusmenetelmiin. On siis hyvin mahdollista, että se katsomusopetus, jota mielikuvini muistellaan, on todella ollut erilaista, riippuen siitä missä, milloin ja kenen tunneille on osallistunut. Omat mielikuvani ovat niin hyviä, että ryhdyin itsekin katsomusopettajaksi.

Jotta katsomusaineiden täysi potentiaali pääsisi toteutumaan muuttuvassa, monikatsomuksellisessa Suomessa, uudistustyö on ajankohtainen ja tarpeen. Katsomusopetuksen ydinainesta tulisi terävöittää – sitä keskeisintä tiedollista ja taidollista ainesta, joka vastaa tämän ajan ja tulevan ajan tarpeisiin. Informaatiotulvassa porskuttelevat lapset ja nuoret tarvitsevat yhä enemmän turvallista tilaa, joka kannustaa oman henkilökohtaisen katsomuksen pohdintaan yhdessä niin opettajan kuin ikätovereiden kanssa. Ajassa, jossa julkinen puhe kovenee, yhteiskunta polarisoituu ja samalla on kiire kehittää kaikkien saavutettavissa olevaa, toisia ihmisiä, heidän todellisuuksiaan ja ympäristöä kunnioittavaa kestävää elämäntapaa, katsomusopetuksella voisi olla huomattavasti näkyvämpi rooli. Meillä on jo oikeat elementit, laadukasta tutkimusta ja monipuolisesti koulutettuja opettajia, enää tarvitaan entistäkin laaja-alaisempaa tutkimusta katsomusopetuksen nykytilanteen onnistumisista ja ilmiselvistä heikkouksista – ja tähän tutkimukseen pohjautuvia rohkeita avauksia ja rakentavia sekä uudistavia koulutuspoliittisia päätöksiä.

Väitöskirja

Kavonius, Marjaana (2021). *Young people's perceptions of the significance of worldview education in the changing Finnish society*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Lähteet ja kirjallisuus

Kavonius, Marjaana (2021). *Young people's perceptions of the significance of worldview education in the changing Finnish society*. Helsinki Studies in Education 123. University of Helsinki.

Kavonius, Marjaana & Niina Putkonen (2020). Katsomustietoisuus voimavarana. *Kieli, koulutus ja yhteiskunta*, 11(3).

Saatavilla: <https://www.kieliverkosto.fi/fi/journals/kieli-koulutus-ja-yhteiskunta-toukokuu-2020/katsomustietoisuus-voimavarana>

Koirikivi, Pia, Salla Poulter, Eero Salmenkivi & Arto Kallioniemi (2019). Katsomuksellinen yleissivistys uskonnon ja elämäntietämisen perusopetuksen opetussuunnitelman (2014) perusteissa. *Ainedidaktikka*, 3(2), 47–68. <https://doi.org/10.23988/ad.78078>.

Opetushallitus (OPH). (2018). Ohje perusopetuksen uskonnon ja elämäkatsomustiedon sekä esiopetuksen katsomuskasvatuksen järjestämisestä sekä uskonnollisista tilaisuuksista esi- ja perusopetuksessa <https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/189009>.

Opetushallitus (OPH). (2020). Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteiden 2014 muuttaminen eräiden uskonnon oppimäärien osalta. <https://www.oph.fi/fi/koulutus-ja-tutkinnot/uskonnon-oppimaarat>.

Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet (2014). Helsinki: Opetushallitus.

Perusopetuslaki 1998/628. Opetus- ja kulttuuriministeriö.

Poulter, Saila (2013). *Kansalaisena maaillistuneessa maailmassa. Koulun uskonnonopetuksen yhteiskunnallisen tehtävän tarkastelua*. Suomen ainedidaktisen seuran julkaisuja 5. Helsinki.

Saine, Harri (2000). *Uskonnonopetus Suomen oppivelvollisuuskoulussa 1900-luvulla*. Turun yliopisto.

Salomäki, Hanna, Maarit Hytönen, Kimmo Ketola, Veli-Matti Salminen & Jussi Sohlberg (2020). *Uskonto arjessa ja juhlassa, Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016–2019*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134.

Åhs, Vesa A. (2020). *Worldviews and integrative education: a case study of partially integrative religious education and secular ethics education in a Finnish lower secondary school context*. Helsinki Studies in Education, 89. University of Helsinki.

van der Kooij, Jacomijn. C., Doret J. de Ruyter & Siebren Miedema (2013). 'Worldview': The meaning of the concept and the impact on religious education. *Religious Education*, 108(2), 210–228.

Salmenkivi, Eero, Pekka Elo, Tuukka Tomperi & Tuulia Ahola-Luuttila (2007). Elämäkatsomustiedon kehkeytyminen. *Katsomusaineiden kehittämishaasteita: Opettajakoulutuksen tutkinnonuudistuksen virittämää keskustelua*. Toim. Arto Kallioniemi & Eero Salmenkivi. Publications of the Department of Teacher Education, 279. University of Helsinki, 125–160.

Taira, Taira (2006). *Notkea uskonto*. Eetos ry.